

ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑ ΚΑΙ ΤΟ ΔΙΚΑΙΟ ΣΤΟ ΣΤΟΧΑΣΜΟ ΤΟΥ ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ ΚΟΡΑΗ

Οδυσσέα Σπαχή*

Α. Ο Αδαμάντιος Κοραής στο ευρύτερο πλαίσιο του Ευρωπαϊκού διαφωτισμού

1. Ο Αδαμάντιος Κοραής, αυτή η σπουδαία μορφή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, είναι γνωστός ως λαμπρός φιλόλογος με το μεγάλο κύρος και τις παρεμβάσεις του για την παιδεία και τη μόρφωση των υπόδουλων Ελλήνων. Επομένως, η αναφορά στις περι δικαίου και πολιτεύματος αντιλήψεις του Αδαμάντιου Κοραή μπορεί να ξαφνιάσει με μια πρώτη ματιά, γιατί αυτός δεν ήταν νομικός, ούτε πολιτικός με την τρέχουσα έννοια του όρου. Αλλά και οι σπουδές του δεν ήταν σχετικές με τους νόμους και το δίκαιο. Γεννήθηκε στη Σμύρνη το 1748, με καταγωγή από την Χίο, και τελικά το 1782 αναχώρησε για το Μονπελιέ της Γαλλίας, προκειμένου να αφιερωθεί στην ιατρική, αν και το μεγάλο πάθος του ήταν η ενασχόλησή του με τις κλασικές, φιλολογικές σπουδές. Μετά το πέρας των σπουδών του ταξίδεψε στο Παρίσι, το Μάιο του 1788, για να βρεθεί στη δίνη της Γαλλικής Επανάστασης, που ξέσπασε ένα χρόνο αργότερα, το 1789. Ήταν το γεγονός που σημάδεψε τη ζωή του, όπως και οι μεγάλοι στοχαστές του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, οι οποίοι προετοίμασαν τον μεγάλο αγώνα της ελευθερίας και της δικαιοσύνης. Είναι, άλλωστε, κοινός τόπος ότι η Γαλλική Επανάσταση ήταν ο προάγγελος της Ελληνικής του 1821, αν και έχουν σημαντικές διαφορές σε πολλά επίπεδα. Ο Αδαμάντιος Κοραής λοιπόν, είναι φανερό ότι ωρίμασε ιδεολογικά και πολιτικά σε ένα εξόχως ριζοσπαστικό και φιλελεύθερο περιβάλλον που γέννησε τη Γαλλική Επανάσταση. Επομένως, ήταν αδύνατον αυτός ο αφιερωμένος στο κοινό καλό στοχαστής να μην εκφράσει απόψεις για το πολίτευμα και τους νόμους που θα έπρεπε να έχει ένα σύγχρονο (για την εποχή του) κράτος και ιδιαίτερα το ελληνικό, το οποίο είχε την πρόσθετη δυσκολία της συγκρότησής του, ύστερα από ένα σκληρό και τιτάνιο αγώνα εθνικής, κοινωνικής και πολιτικής απελευθέρωσης. Και κατ' αυτόν απελευθέρωση χωρίς Δικαιοσύνη δεν νοείται.

Β. Οι περί Δικαιοσύνης και Δικαίου αντιλήψεις του Αδαμαντίου Κοραή

1. ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ

Ο στοχασμός του Αδαμαντίου Κοραή έχει ως κεντρικό άξονα τη Δικαιοσύνη. Η Διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη από τη Γαλλική Εθνοσυ-

* Ο Οδυσσέας Σπαχής είναι Πρόεδρος Πρωτοδικών Διοικητικών Δικαστηρίων.

νέλευση τον επηρέασε βαθύτατα προς αυτή την κατεύθυνση. Αλλά και οι θεωρίες του φυσικού δικαίου που αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, άσκησαν επίδραση τέτοια, ώστε να ισχυρίζεται ότι «πολίτευμα αρετής και ευδαιμονίας» δεν νοείται χωρίς δικαιοσύνη, θεωρώντας ότι τα «πρώτα σπέρματα του δικαίου» αποτελούν φυσική φύτρα, όμοια με όλες τις πηγάζουσες από τη φύση κλίσεις του ανθρώπου¹. Πιστεύοντας, λοιπόν, στη θεμελιώδη σημασία της Δικαιοσύνης διακηρύσσει ότι «οι ελληνικοί νομοθέται και κυβερνήται...εις της Δικαιοσύνης το αδιάρρηκτον θεμέλιον χρεωστούν να στηρίξωσι το πολίτευμά των, θέτοντας νόμους κοινούς δι' όλους, κυβερνώντας κατ' αυτούς και πειθόμενοι πρώτοι εις αυτούς».² Ο Α.Κ. ορίζει ειδικότερα την Δικαιοσύνη «ως ισονομία, ισηγορία και κοινή πάντων ελευθερία»³ και της αποδίδει έναν ιδιαίτερο χαρακτηρισμό: *την αποκαλεί θυγατέρα της ανάγκης και μητέρα της ειρήνης*⁴. Ο Α.Κ. συναρτά με μια διαρκή επιμονή την τύχη της Δικαιοσύνης με την Ειρήνη, ως αγαθά που προϋποθέτουν το ένα το άλλο, εφόσον, κατ' αυτόν, χωρίς τη Δικαιοσύνη η ειρηνική συμβίωση των ανθρώπων μεταξύ τους καθίσταται ουτοπική⁵. Ο Α.Κ. δεν κουράζεται να επαναλαμβάνει ότι η Δικαιοσύνη περιέχει όλες τις αρετές και την θεωρεί ως «αχώριστη αδελφή της ευνομίας και της ειρήνης»⁶. Αλλά, αφού κατά τον Α.Κ. η Δικαιοσύνη είναι μία σύνοψη όλων των αρετών, θα πρέπει να είναι και ιδιαίτερα απαιτητική γι' αυτούς που τη διακονούν: τέλεια δίκαιος είναι όχι μόνον εκείνος που δεν αδικεί ή που δεν καταδέχεται να συμπράξει σε αδικίες εις βάρος των συνανθρώπων του, αλλά εκείνος που δεν ανέχεται να αδικούν τους συμπολίτες του και με κάθε τρόπο φανερώνει την αδικία και συμβάλλει στην εξάλειψή της⁷. Έτσι, ο Α.Κ. αμυδρά μας εισάγει σε αυτό που θα αποκαλούσαμε σήμερα «ενεργούς πολίτες», δηλαδή στους πολίτες που ενδιαφέρονται για τα κοινά, δεν υποστηρίζουν μόνο το συμφέρον τους, αλλά αντιδρούν απέναντι στην αδικία και έχουν λόγο και άποψη για ισονομία και ισοπολιτεία. Αυτό το αποδίδει ο Α.Κ. αναφέροντας συγκεκριμένα ότι «εκείνη η πόλις κατοικείται κάλλιστα, εις την οποίαν οι μη αδικούμενοι αγανακτούν ίσα με τους αδικούμενους κατά των αδικούντων»⁸. Με τον τρόπο αυτό ο Α.Κ. τοποθετεί τους πολίτες προ των ευθυνών τους και ουσιαστικά συσχετίζει αναλογικά το ήθος και τη στάση τους με την ποιότητα της διακυβέρνησής τους, καθώς το άδικο και άσωτο πολίτευμα είναι αρεστό μόνον σε αυτούς που «...προτιμούν να καταπατώνται, χωρίς ανάγκην, ως ανδράποδα, από τους ανωτέρους των, δια να συγκαταπατώσι και ούτοι τους κατωτέρους, εναντίον του Θείου Νόμου...»⁹. Η Δικαιοσύνη, όμως, δεν είναι απαραίτητη κατά τον Α.Κ. μόνο στο εσωτερικό του κράτους, αλλά πρέπει να χαρα-

1. Κοραή, *Νόμο καλόν, νόμο κακόν*, σελ. 59.

2. Κοραή, *Ξενοφ. Απομν.*, σελ. με'.

3. Λυκούρ., *Λογ. κατά Λεωκρ.*, σελ. λθ'.

4. Κοραή, *Προλεγ.* εις Αριστοτ. Πολιτ., σελ. κη'.

5. Κοραή, *Προλεγ.* εις Αριστοτ. Πολιτ., σελ. ρμα'.

6. Βολίδου: Κοραή Σημ εις Προσ. Πολιτ., σελ. 130

7. Βολίδου: Κοραή Σημ εις Προσ. Πολιτ., σελ. 132

8. Κοραή: *Προλεγόμενα εις Βεγκαρίαν*, σελ. οστ'-οζ'.

9. Κοραή, *Νόμο καλόν, νόμο κακόν*, σελ. 33.

κτηρίζει και τις σχέσεις μεταξύ των εθνών σε παγκόσμιο επίπεδο. Είναι, λοιπόν, πεπεισμένος πως «μόνη η Δικαιοσύνη σώζει τα Έθνη, μόνη η Δικαιοσύνη τα κάμνει σεβαστά, διότι μόνη πολλαπλασιάζει την δύναμιν της Πολιτείας συσφίγγουσα τα μέλη της, όλα, με τον ιερών δεσμόν της ισονομίας και ακολούθως αναγκάζει πάσαν άλλην αλλογενή Κυβέρνησιν, αν είναι δικαία, να σέβεται το έθνος και να το βοηθή».¹⁰

Ωστόσο, οι απόψεις και οι σκέψεις του Α.Κ. δεν εξαντλούνταν σε μια γενικόλογη αναφορά για την αναγκαιότητα της Δικαιοσύνης. Επιθυμεί να απονέμεται η Δικαιοσύνη από δικαστές τελείως ανεξάρτητους από τη νομοθετική και την εκτελεστική λειτουργία του κράτους και αναγνωρίζει τη βαρύτητα της δικαστικής λειτουργίας προτείνοντας την έκπτωση εκείνου, που θα προσπαθήσει να σφετεριστεί το αξίωμά του ως δικαστικού λειτουργού.¹¹ Ο Α.Κ. πιστεύει ακράδαντα ότι δεν μπορεί να νοηθεί «χρηστοίτης Πολιτεία», αν αυτή δεν φροντίσει να συγκροτήσει δικαστήρια σεβαστά, σεμνά και προσιτά στους πολίτες «ώστε ο εγκαλούμενος εις αυτά πολίτης, αν είναι αθώς, να έχη πάντοτε αχώριστον της ψυχής του την πληροφορίαν, ότι της αθωότητος αυτού απόδειξις δεν έχει να φοβήται εμπόδια».¹² Ο Α.Κ., επηρεασμένος, προφανώς, από τους σχετικούς προβληματισμούς στην Ηπειρωτική Ευρώπη προτείνει, προς διασφάλιση της μεγαλύτερης δυνατής ανεξαρτησίας της Δικαιοσύνης, την συγκρότηση ορκωτών δικαστηρίων. Αυτά, κατά την άποψή του, έχουν το πλεονέκτημα ότι προσδίδουν λαϊκό κύρος στο σύστημα απονομής της δικαιοσύνης και καθιστούν το λαό υπεύθυνο για τη διασφάλιση της ζωής, της τιμής και της περιουσίας των πολιτών, καθώς, όταν λείπουν αυτά τα δικαστήρια, «οι κρινόμενοι δεν έχουν την πίστιν και την παρηγορίαν ότι κρίνονται ελευθέρως, ως ελεύθεροι πολίται».¹³ Ο Α.Κ. έχοντας, περαιτέρω, επίγνωση του σπουδαίου ρόλου που έχει η ηθική ακεραιότητα και η ανεξαρτησία των δικαστών θεωρεί ότι πρέπει να κατοχυρωθούν έναντι της Νομοθετικής και της Εκτελεστικής Εξουσίας φρονώντας ότι πρέπει «να μένωσιν επί ζωής των αμετακίνητοι, παρεκτός αν φανερωθώσιν ανάξιοι του τόσον ιερού παραγγέλματος, δια δεκασμόν, ή άλλην τινάν πράξιν παράνομον». Εν όψει της σπουδαιότητας που δίδει ο Α.Κ. στην απονομή της Δικαιοσύνης και γνωρίζοντας ότι τους ανθρώπους κατατρύχουν συνήθως αδυναμίες και μεγάλα πάθη, συμβουλεύει να επιλέγονται οι δικαστές με αυστηρά κριτήρια, ώστε να διακονούν την Δικαιοσύνη ηθικοί αδάμαντες, που ξεχωρίζουν «και δια του βίου την χρηστότητα και δια την ηλικίαν και δια την εμπειρίαν των νομικών κανόνων και διαταγών». Με αυτές τις προϋποθέσεις διασφαλίζεται στοιχειωδώς ο πολίτης, ο οποίος, όμως, πρέπει να απολαμβάνει και το δικαίωμα της εκδίκασης της υπόθεσής του από το φυσικό του δικαστή. Κανένας πολίτης, κατά τον Α.Κ., δεν πρέπει να εξαναγκασθεί σε δίκη με δικαστήρια που δεν προβλέπονται στο νόμο, ούτε να δικασθεί από επιτροπές ή συμβούλια που δεν έχουν νόμιμο έρεισμα.¹⁴ Αν επομένως,

10. Μάμουκα-Δαμαλά: Κοραή, Τα μετά θάνατον, Τομ. Δ',σελ. 982.

11. Βολίδου: Κοραή Σημ εις Προς. Πολιτ., σελ. 109-110

12. Κοραή: Προλεγόμενα εις Βεγκαρίαν, σελ. ν'.

13. Κοραή: Προλεγόμενα εις Αριστ. Ηθ. Νικομαχ., σελ. ξα'- ξβ'.

14. Βολίδου: Κοραή Σημ εις Προς. Πολιτ., σελ. 125.

κατά τον Α.Κ., η Δικαιοσύνη λειτουργεί σωστά υπό τις ανωτέρω προϋποθέσεις, ως τμήμα του συνόλου της Πολιτείας, τότε και αυτή η τελευταία, η πολιτειακή μηχανή δηλαδή, έχει τους καλύτερους οιωνούς για την ορθή λειτουργία της. Αλλά, εδώ τίθεται το ερώτημα: Με ποιους νόμους;

2. ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ

1. Δείγμα της βαθιάς επίδρασης που άσκησε ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός και γενικότερα ο ορθολογισμός στις περιόχουσες πολιτείες αντιλήψεις του Α.Κ. αποτελεί και ο ορισμός του για τον νόμο. Κατ’ αυτόν «ο Νόμος άλλο δεν είναι, παρά αυτός ο τόσον εγκωμιαζόμενος ορθός λόγος».¹⁵ Πριν από τον Α.Κ. σπουδαίοι Ευρωπαίοι στοχαστές, όπως ο ο Χομπς, ο Ρουσό και ο Τζων Λοκ, με διαφορετικό τρόπο ο καθένας τους είναι αλήθεια, αναφέρθηκαν στη νομιμοποίηση της εξουσίας με ένα «κοινωνικό συμβόλαιο» μεταξύ εξουσιαστών και εξουσιαζόμενων. Οι προαναφερόμενοι ευρωπαίοι φιλόσοφοι έχουν σημαντικές διαφορές μεταξύ τους. Το κοινό σημείο τους ανάγεται στην αρχή ότι μια πολιτική τάξη «νομιμοποιείται» στην επιβολή της εξουσίας, μόνον όταν είναι δυνατή η γενική συναίνεση εκείνων που πρόκειται να την «υποστούν». Ο Ρουσό χρησιμοποιεί μάλιστα στον «Λόγο για την Πολιτική Οικονομία» τον εξειδικευμένο όρο «γενική βούληση». Κατά παρόμοιο τρόπο ο νόμος ορίζεται από τον Α.Κ. «ως η κοινή θέλησις διαφόρων ανθρώπων συνελθόντων προσωπικώς ή δια τοποτηρητών, με σκοπόν να συστήσωσιν πολιτείαν», δηλαδή «να συζώσιν εντάμα και να συγκοινωνώσι πολιτικώς, ωφελούντες ο ένας τον άλλον το κατά δύναμιν, και απεχόμενοι από πάσαν βλάβην κατ’ αλλήλων».¹⁶ Και, ακόμη, ο Α.Κ. αντιπαραβάλλοντας τις αντιλήψεις του παρελθόντος με εκείνες του παρόντος για την έννοια του νόμου μνημονεύει πως ο νόμος «ωνομάσθη πόλεως κοινή συνθήκη από τους παλαιούς, και Λόγος δηλωτικός της κοινής θελήσεως από τους νεώτερους». Είναι λοιπόν ολοφάνερο ότι ο Α.Κ. συντασσόμενος με τους κορυφαίους του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού θεωρεί ότι ο νόμος είναι μια γενική κοινή συνισταμένη, που κάτω από την καθοδήγηση του ορθού λόγου και υπό τη γενική συναίνεση μπορεί να δημιουργήσει ένα πλαίσιο ευνομίας, ισότητας και δικαιοσύνης. Γι’ αυτό ακριβώς ο Α.Κ. υποστηρίζει ότι, κατά κάποιον τρόπο, ο νόμος είναι η ψυχή, η κινητήρια δύναμη της πολιτείας. Αλλά ποια χαρακτηριστικά πρέπει να έχει ο νόμος και η νομοθεσία γενικότερα κατά τον Α.Κ.;

Το πρώτο μέλημα του νομοθέτη, βέβαια, κατά τον Α.Κ., είναι να θεσπίσει δίκαιους νόμους, καθώς αποτελούν τον αδιαμφισβήτητο οδηγό της πορείας της Πολιτείας διότι «η αδικία των νόμων βόσκειται κατά μικρόν και διαδίδεται εις τους πολίτας ως γάγγραιναν». «Όταν οι νόμοι είναι δίκαιοι», μας λέει ο Α.Κ., «ανομεί όστις συγχωρεί εις τους παραβάτας αυτών κακουργίας».¹⁷ Πως θα αποτραπεί όμως η αδικία των νόμων; Μα βέβαια με την εκπαίδευση και δεν θα μπορούσε να προτείνει τίποτα διαφορετικό

15. Κοραή: Προλεγόμενα εις Βεκκαρίαν, σελ. νθ’.

16. Κοραή, Αδελφική Διδασκαλία, σελ. 42, Κοραή, Αριστ. Πολιτ., σελ. κθ’-ρ’.

17. Κοραή: Σημειώσεις εις Βεκκαρίαν, σελ. 221-223.

ο μεγάλος αυτός κήρυκας της παιδείας και της μόρφωσης. Οι πολίτες πρέπει, κατά τον Α.Κ., να εθίζονται από μικροί με τα νόματα της Δικαιοσύνης, ώστε να καταστεί δυνατή η βελτίωση της ποιότητας της νομοθεσίας. Οι πολίτες, όμως, δεν πρέπει απλώς να συνηθίζουν να ζουν από την παιδική τους ηλικία με δίκαιους νόμους, αλλά πρέπει να γνωρίζουν το περιεχόμενο των νόμων και τα όρια της ελευθερίας τους, αφού η άγνοια αυτών μπορεί να έχει πολύ δυσάρεστες συνέπειες, καθώς οι έχοντες άγνοια «γίνονται ανδράποδα, παρασκευασμένα να κλίνωσι τον αυχένα υπό τον ζυγόν του τυχόντος τυράννου ή στασιάζουσι κατά της νομίμου πολιτείας, ην και μεταβάλλουσι σε αναρχίαν».¹⁸ Αλλά, για να διευκολυνθεί ο πολίτης στην προσπάθειά του να γνωρίζει το περιεχόμενο των νόμων, πρέπει η νομοθεσία να είναι απλή, σαφής, ορισμένη και κατανοητή, ακόμη και από τον μέτριας διανοητικής κατάστασης άνθρωπο. Αντιλαμβανόμενος ο Α.Κ. το φοβερό κίνδυνο της πολυνομίας και της δαιδαλώδους, πολύπλοκης νομοθεσίας (κάτι που αποτελεί την γάγγραινα του ισχύοντος δικαίου) δεν διστάζει να καυτηριάσει αυτήν με τις πιο σκληρές φράσεις αναφέροντας ότι «όταν οι νόμοι πολλαπλασιάζονται, ώστε μήτε τοίχοι, μήτε βιβλία, μήτε των πολιτών η μνήμη να τους χωρώσι... τότε πλέον το έθνος δεν είναι πολιτική των ανθρώπων κοινωνία, αλλά δυστυχώς τετραπόδων αγέλη, βοσκομένη από λύκους».¹⁹ Πέραν αυτών των χαρακτηριστικών, οι νόμοι κατά τον Α.Κ. πρέπει να έχουν απαραίτητως το στοιχείο της αντικειμενικότητας, καθώς «η απροσωποληψία αυτών είναι το μόνον στερεώτατον θεμέλιον της πολιτείας...».²⁰ Σκοπός του νομοθέτη σε κάθε περίπτωση, κατά τον Α.Κ., πρέπει να είναι η δίκαιη κατανομή του πλούτου, έτσι ώστε να συμμετέχουν όλοι εξ ίσου στην απόλαυση των αγαθών που διαθέτει η Πολιτεία. Και επιφορτίζει προς αυτήν την κατεύθυνση τους ειδικούς, που γνωρίζουν τα της νομοθετικής διαδικασίας. Ως εκ τούτου, κατ' αυτόν, η δίκαιη νομοθεσία «δεν πρέπει να προσμένεται απ' όλους τους πολίτας, αλλά από εκλεγμένους τοποτηρητάς αυτών και κοινώς βουλευομένους περί των κοινών συμφερόντων».²¹ Η νομοθεσία γενικά κατά τον Α.Κ. επιτυγχάνει τους σκοπούς της όταν τελικά εξυπηρετεί όχι τα συμφέροντα των ολίγων και εκλεκτών, αλλά όταν είναι υπηρέτης του συμφέροντος της πλειονότητας με την σκέψη πως «ό,τι ωφελεί τους πολλούς, δεν αδικεί κανένα από τους ολίγους».²² Αλλά και η νομοθετική παραγωγή απασχόλησε τον Α.Κ., αναγνωρίζοντας βέβαια ότι η διαδικασία της ψήφισης των νόμων πρέπει να ανατεθεί σε αντιπροσώπους του λαού και όχι απευθείας στον λαό, χωρίς ωστόσο να αποκλείει παντελώς και την λαϊκή συμμετοχή. «Αν και εις μόνους τους αντιπροσώπους ανήκει το δίκαιον της νομοθεσίας», ισχυρίζεται ο Α.Κ., «δεν αποκλείονται όμως από αυτό και οι λοιποί πολίται..., όχι να προβάλλωσι νόμους (τούτο ήθελε φέρει την αναρχίαν), αλλά να δίδωσι αφορμάς νόμων ή αμέσως δι' αιτήσεως προς αυτό των αντιπροσώπων το Συνέδριον, ή δια των εφημερίδων, κρίνοντες

18. Θερειανού: Βιβλιογρ. Κοραή, Τομ. Γ', Παραρτ. ΣΤ, σελ. ριβ'.

19. Κοραή: Σημειώσεις εις Βεκκαρίαν, σελ. 192.

20. Βολίδου: Κοραή Σημ. εις Πρσο. Πολιτ., σελ. 21.

21. Κοραή: Προλεγόμενα εις Αριστοτέλη Πολιτικά, σελ. ρδ'.

22. Κοραή: Προλεγόμενα εις Αριστοτέλη Πολιτικά, σελ. ρθ'.

τίνα και ποία πράγματα έχουν χρειάν νόμων». ²³ Ο Α.Κ., τέλος, δίδει μεγάλη σημασία στο ήθος και στην ακεραιότητα του Νομοθέτη, τον οποίο θέλει σώφρονα, γιατί μόνον έτσι μπορεί να επιτελέσει νομοθετικό έργο, που θα αντέξει στην πορεία του χρόνου. Μας λέει χαρακτηριστικά ότι ο σώφρων Νομοθέτης «αποβλέπει όχι μόνον εις την εργασίαν του καλού, αλλά και φροντίζει περισσότερον πώς να το σώση και να το φυλάξη· και τότε μόνον στοχάζεται το έργον τέλειον, όταν το κάμη και μόνιμον». ²⁴

Νομίζω όμως ότι εδώ είναι χρήσιμο να αναπτύξουμε με συντομία την άποψη του Α.Κ. για τους νομοθετικούς παράγοντες και τον τρόπο λειτουργίας τους. Ο Α.Κ. δέχεται ότι η νομοθετική διαδικασία απαιτεί ένα ανεξάρτητο νομοθετικό όργανο, το οποίο θα πρέπει να αφουγκράζεται τις ανάγκες του λαού και αναλόγως να θεσπίζει τους κανόνες δικαίου. Το νομοθετικό αυτό όργανο πρέπει να έχει πάντα κατά νου ότι οι νόμοι πρέπει να βοηθούν τους πολίτες στην επιβίωση σε ένα σύστημα όπου εξασφαλίζεται η ισοπολιτεία και η εκπαίδευση των νέων. Κατά τον Α.Κ. το κύριο νομοθετικό σώμα είναι η Βουλή, στην οποία πρέπει να εισέρχονται οι εντελώς ανιδιοτελείς άνδρες, που θα έχουν ως μοναδικό σκοπό τους την πρόοδο και την ευημερία του συνόλου των πολιτών, εκφράζοντας σε κάθε περίπτωση τη θέληση εκείνων που τους κατέστησαν αντιπρόσωπους του έθνους. Γι' αυτό ισχυρίζεται ότι «οι νόμοι της Βουλής ενεργούμενοι από τους Κυβερνήτας είναι και λογίζονται νόμοι θέμενοι από σας όλους, επειδή σεις εκλέγετε τους βουλευτάς και το πρόσωπόν σας φέρουσιν οι βουλευταί, όταν θέτουσι νόμους». ²⁵ Ο Α.Κ δίδει λοιπόν μεγάλη σημασία στην νομοθετική λειτουργία της Βουλής, θεωρώντας ότι οι βουλευτές «είναι αυτό το έθνος, αυτή η πατρίς, της οποίας φέρουν το πρόσωπο και παρά την οποίαν άλλο τι σεβασμιώτερον η αγιώτερον δεν ευρίσκεται». Με αυτήν την αντίληψη, ότι δηλαδή οι βουλευτές αντικατοπτρίζουν την ενότητα του έθνους, αυτοί υποχρεώνονται να υπερβούν τις στενές ή τοπικιστικές αντιλήψεις και να ανταποκριθούν στις περιστάσεις. «Πας ένας των αντιπροσώπων, αν και αποστελλόμενος από μίαν μόνον ωρισμένην χώραν ή επαρχίαν, χρεωστεί, αφού εμβή εις το Συνέδριον, να ενεργή όχι ως μιας επαρχίας, αλλ' ως όλου του έθνους αντιπρόσωπος, και ακολούθως να υπερασπίξη τα κοινώς εις όλον το έθνος και όχι εις την επαρχίαν μόνον συμφέροντα». Πέραν των άλλων όμως, η νομοθετική λειτουργία πρέπει να ασκείται με τέτοιο διαφανή τρόπο, ώστε να μην δημιουργούνται σκιές για τα κίνητρα και τα αίτια της νομοθετικής πρωτοβουλίας. Έτσι, οι συνελεύσεις της Βουλής πρέπει να είναι δημόσιες και «ήγουν να συγχωρήται εις όλους τους πολίτας να γίνονται ακροαταί και θεαταί των συνελεύσεων». Αλλά και η ψηφοφορία εντός της Βουλής πρέπει, κατά τον Α.Κ., να είναι φανερή διότι «από την κρυφή ψηφοφορίαν συγχέονται οι αλόγως με τους ευλόγως ψηφίσαντες και μένουν ακολούθως άκριτοι». ²⁶ Αλλά ποιο τάχα είναι το καλύτερο πολίτευμα, στο οποίο θα εφαρμοστούν αυτοί οι δίκαιοι νόμοι;

23. Βολίδου: Κοραή Σημ. εις Προς. Πολιτ., σελ. 73.

24. Κοραή, Πλουτάρχ. Βίοι Παράλ., Τομ. Α', σελ. μθ'.

25. Μάμουκα-Δαμαλά: Κοραή, Τα μετά Θάνατον, Τομ. Δ', σελ. 902.

26. Βολίδου: Κοραή Σημ. εις Προς. Πολιτ., σελ. 66.

3. ΠΟΛΙΤΕΥΜΑ

Το Πολίτευμα, κατά τον Α.Κ., πρέπει να ευρίσκεται σε αρμονία με τα ειδικότερα χαρακτηριστικά του έθνους και ποικίλους άλλους παράγοντες, ώστε να το καθιστούν προσιτό και οικείο στους πολίτες. Βασική προϋπόθεση για την καλή λειτουργία του πολιτεύματος αποτελεί η εντιμότητα, η σωφροσύνη και η ικανότητα των λειτουργών του. Προβλέποντας με εξαιρετική ενάργεια το πρόβλημα της διόγκωσης, της αναποτελεσματικότητας και της διαφθοράς, που κατατρύχουν την Διοίκηση, ο Α.Κ. υποστηρίζει ότι το κράτος πρέπει να λειτουργεί «με λειτουργούς τόσους μόνον, όσοι είναι απαραίτητως αναγκαίοι· με λειτουργούς χειροτονημένους μετά έρευναν αυστηράν της προτέρας των διαγωγής· με λειτουργούς φίλους της ισότητος και δημοτικούς, και όχι επιθυμητάς να διακρίνονται με τίτλους συνθεμένους με το άρχω ρήμα» διότι «το πλήθος των λειτουργών...αντί της χρειώδους επιμελείας των κοινών, γεννά την αμέλειαν».²⁷ Ο Α.Κ. ως φίλος της ελευθερίας στρέφεται κατά της τυραννίας και επιλέγει ως πλέον κατάλληλο πολίτευμα την Δημοκρατία και το Κοινοβουλευτικό Σύστημα, υποστηρίζοντας ότι αυτό ευνοεί την ανάδειξη της αληθινής πολιτικής βούλησης του λαού και την συγκρότηση του νομοθετικού σώματος με εκλεγμένους από το λαό αντιπροσώπους του. Συνοπτικά, ο Α.Κ. προτάσσει με ευγλωττία και εξαιρετική ευκρίνεια τους λόγους για τους οποίους προτιμά την Δημοκρατία και τον Κοινοβουλευτισμό. Συγκεκριμένα, το Πολίτευμα της Ελλάδας πρέπει, κατ' αυτόν, να είναι «αβασίλευτος και πολιτεία αυτόνομος, ενιαία διότι είναι χώρα μικρά, ώστε να διαιρεθή εις πολλάς αυτονόμους πολιτείας, άνευ καταφανούς κινδύνου της ελευθερίας της, κυβερνωμένη από Βουλήν αντιπροσώπων εκλεγομένων κατ' έτος από τον λαόν και συμφορώτερον ήθελ' είναι διπλήν· μίαν των αντιπροσώπων εκλεγομένων κατ' έτος και δευτέραν κατά διετίαν και ονομαζομένη Γερουσίαν».²⁸

Για τον Α.Κ., πέρα από τη σαφή επιλογή του και την προτίμησή του στο δημοκρατικό πολίτευμα και δη το κοινοβουλευτικό σύστημα, έχουν μεγάλη σημασία οι πολιτικές αξίες και ο πολιτικός, αλλά και νομικός πολιτισμός που στηρίζουν αυτό το σύστημα. Έτσι, εκτός από την Δικαιοσύνη, που αναπτύχθηκε πιο πάνω και την οποία θεωρεί βασικό πυλώνα στο πολιτικό οικοδόμημα, ο ίδιος θεωρεί ότι χρειάζονται κάποιες βασικές αρχές, οι οποίες θα καταστήσουν δυνατή την επιθυμητή ευνομία. Η Ελευθερία, κατ' αυτόν, είναι ένα βασικό αγαθό, που παρέχει την άδεια να κάνει κανείς κατ' επιλογή ό,τι θέλει, έως του ορίου να μην βλάπτει τον άλλο ή να μην παραβιάζει τα δικαιώματά του. Συνδέει μάλιστα αυτό το αγαθό με την προσήλωση του ελεύθερου πολίτη προς τη νομιμότητα, καθώς στην πολιτεία στην «οποία δεσπάζουν οι νόμοι εκεί βασιλεύει η αρετή».²⁹ Άλλο αγαθό σε μία ευδαίμονα Πολιτεία και, όχι ολιγότερο σπουδαίο κατά τον Α.Κ., είναι το δημόσιο συμφέρον και η διαπαιδαγώγηση των πολιτών προς την κατεύθυνση της αναζήτησης του κοινού καλού. Ο Α.Κ. έχοντας ως μέτρο σύγκρι-

27. Κοραή: Πλουτάρχου, Πολιτικά, σελ. 61, Διάλογος Φιλάρχου-Φυξάρχου, σελ. 57.

28. Κοραή: Διάλ. Λαοσθ.-Χαρίλ., σελ. 19.

29. Κοραή: Σημειώσεις εις Βεκκαρίαν, σελ. 232.

σης αυτήν ακριβώς την έννοια του δημοσίου συμφέροντος και την ανάμειξη των πολιτών στα κοινά προς επιδίωξη του κοινού καλού, διαχωρίζει τις πρώτες, βάρβαρες κατ' αυτόν συνενώσεις αγρίων ανθρώπων από τις ύστερες, πολιτισμένες κοινωνίες. Οι βάρβαρες και απολίτιστες κοινωνίες χαρακτηρίζονται από την αγριότητα και την διαπαντός μέσου επιβολή του ατομικού συμφέροντος, ενώ οι πολιτισμένες από την σπουδαιότητα, που αποδίδουν στο κοινό συμφέρον. Ένα επίσης σημαντικό χαρακτηριστικό, κατά τον Α.Κ., αποτελεί η ηθική ποιότητα, η πολιτική αρετή και η καλλιέργεια εκείνων που διαχειρίζονται τις δημόσιες υποθέσεις. Έχοντας υπόψη του το ζημιογόνο ρόλο της έκπτωσης των πολιτικών και κοινωνικών ηθών σε ένα πολίτευμα σημειώνει εύστοχα πως: «ο βραδύς και κρυφός πόλεμος, αλλά ζωηρός και αδιάκοπος, τον οποίο κάμνει η διαφθορά των ηθών, πόλεμος τόσον ολέθριος, ώστε η Πατρίς ουδέν μέσον ευρίσκει να τον αποφύγη ή να τον υποφέρει». Συνεπώς, πρώτο μέλημα θα πρέπει κατά τον Α.Κ. να είναι η σωστή επιλογή των δημοσίων λειτουργών και με τέτοια αξιολογικά κριτήρια, ώστε πράγματι να κυβερνούν οι άριστοι και οι συνετοί. Ο Α.Κ. όμως έχει την άποψη ότι, εκτός από την επιλογή των αρίστων, ένα κυβερνητικό σχήμα πρέπει να είναι ευέλικτο, μικρό και να απαρτίζεται από τους αναγκαίους. Γιατί, μας λέει, «όπου βλέπεις πλήθος κολάων και υποκολάων, μην αμφιβάλλεις, ότι βδέλλα αιμοβόροι προσεκολλήθησαν εις το πολιτικό σώμα, και του ροφούν το αίμα εωσού να το καταφέρωσιν εις φθίσιν». Όλοι αυτοί οι οποίοι έχουν επωμισθεί το βάρος της διακυβέρνησης πρέπει να παραμένουν μακριά από προνόμια, τίτλους ευγενείας, παράσημα κ.λπ., τα οποία ο Α.Κ. απεχθάνεται ως γνήσιος φιλελεύθερος. Υποστηρίζει μετά πάθος ότι εκείνα τα οποία αυξάνουν την ηθική και πολιτισμική υπόσταση ενός πολίτη, που καλείται να παίξει ρόλο δημοσίου παράγοντα δεν είναι οι κληρονομημένοι τίτλοι και ο πλούτος των προγόνων του, που τα θεωρεί τέκνα της τύχης. Αντίθετα, πιστεύει ακράδαντα μόνο στον ρόλο της παιδείας και της μόρφωσης στη διαμόρφωση μιας υγιούς πολιτικής συνείδησης και καταδεικνύει με περισσή οξυδέρκεια εκείνους που εμποδίζουν αυτόν τον ζωτικό ρόλο της εκπαίδευσης. Είναι αυτοί που, στήνοντας εμπόδια στην πλατιά, εις βάθος και ουσιαστική παιδεία του λαού, αναμένουν τα αντίστοιχα πολιτικά οφέλη από την αμορφωσιά του και την αγραμματοσύνη του. Για την επιβίωση, όμως, του πολιτικού συστήματος, το οποίο υποδεικνύει ως καλύτερο ο Α.Κ. ισχυρίζεται ότι οι άρχοντες πρέπει να προσέξουν να αποφύγουν δύο παγίδες που μπορούν να καταστούν εστίες ανάφλεξης: αυτές είναι η ανισότητα στην κατανομή του πλούτου και η απουσία ευελιξίας του συστήματος. Ένα πολιτικό σύστημα έχει τα εχέγγυα της μακροημέρευσης του, μόνο όταν δεν «συσσωρεύουν ολίγοι τινές εις εαυτούς τον πλούτον και την δύναμιν, αφήνοντας εις τους λοιπούς και αυτών των αναγκαίων την ένδειαν.» Το δεύτερο κλειδί για την επιβίωση του πολιτικού συστήματος το περιγράφει ο Α.Κ. με την ίδια ακρίβεια ως εξής: «Όστις φεύγει τας αναγκαίας πολιτικάς αναμορφώσεις ,προετοιμάζει εις την πολιτείαν βιαίας μεταβολάς, παντοτ' αχωρίστους από εμφυλίους πολέμους».

Όσα αναφέρθηκαν πιο πάνω μας πείθουν ότι ο Α.Κ. δεν μετέφερε, ούτε αντέγραφε απλώς αυτούσιες και ανεπεξέργαστες τις απόψεις των κορυφαίων του ευρωπαϊ-

κού Διαφωτισμού και μάλιστα της πλέον φιλελεύθερης και ριζοσπαστικής πτέρυγας του. Βαθύς γνώστης ο ίδιος της αρχαιοελληνικής γραμματείας και ιδίως του πολιτικού στοχασμού του Αριστοτέλη, ανασύρει τον όρο της «μεσότητας», όταν καλείται να απαντήσει σε ποιους θα στηριχθεί ένα δημοκρατικό, φιλελεύθερο καθεστώς, που είναι μεν καλύτερο, αλλά που από τη φύση του και τις γενικότερες περιστάσεις είναι ευάλωτο. Μας λέει λοιπόν πως «εκείνη μόνη η πολιτεία είναι μόνιμος, εις την οποίαν η μέση τάξις των πολιτών υπερβαίνει τας λοιπάς εις τον αριθμόν και όπου το Κράτος δεν ευρίσκεται εις τας χείρας, ούτε των ολίγων δυνατών και πλουσίων, φυσικά κλινόντων εις την κατάχρησιν του πλούτου και της δυνάμεως, ούτε των πολλών πενήτων, ετοιμών να φθονώσι τους πλουσίους και να στασιάζωσιν...».³⁰ Μπορεί να συμφωνεί ή να διαφωνεί κανείς με αυτήν την άποψη, αλλά δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αποτελεί επιρροή της Αριστοτελικής «μεσότητας», της οποίας ο Α.Κ. είναι θερμός θιασώτης. Όμως, ο Α.Κ. δεν έχει και πολλές αυταπάτες για την εξέλιξη της πολιτικής ωριμότητας και της ποιοτικής αναβάθμισης του συστήματος διακυβέρνησης. Θεωρεί, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, πως «οι πρώτοι συννοικισμοί των πόλεων είναι αγρίων ή βαρβάρων ανθρώπων συναθροίσματα, τους οποίους δια να μεταφέρη τις από τον κατ' αλλήλων πόλεμον και τας καθημερινάς ανομίας εις την ειρηνικήν πολιτείας κοινωνίαν και συμβίωσιν, συγχωρημένον είναι να τους πείση με μύθους, επειδή με λόγον είναι αδύνατον». Ο Α.Κ. κατανοεί τους λόγους για τους οποίους εκείνοι που προσπάθησαν να εκπολιτίσουν τους ανθρώπους και να εισαγάγουν τα θεμέλια του πολιτικού πολιτισμού ομίλησαν με μύθους και παραβολές. Αλλά, όσο η κοινωνική οργάνωση αναπτύσσεται και ξεφεύγει από την νηπιακή ηλικία της, ο πολιτικός λόγος πρέπει να είναι ώριμος και να στηρίζεται στις μεγάλες αλήθειες και ταυτόχρονα θεμελιώδη επιτεύγματα του πολιτισμού. Και αυτά, κατά τον Α.Κ. είναι τα ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα και οι δημόσιες ελευθερίες.

Γ. Τα Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα και οι Δημόσιες Ελευθερίες κατά τον Αδαμάντιο Κοραή

Ο Α.Κ. αποδίδει, όπως μνημονεύθηκε και πιο πάνω, στην κοινωνική ισότητα βαρύνουσα σημασία. Με έναν ριζοσπαστισμό που εκπλήσσει για την εποχή του, ο Α.Κ. θεωρεί πως η μόνη ανισότητα που δικαιολογείται είναι εκείνη που έχει ως βάση της την αρετή και την καλλιέργεια. «Εάν η ισότης γεννά μεταξύ των ανθρώπων την φιλία» μας λέει «η ανισότης έχει θυγατέρα την έχθραν». Ο Α.Κ., βέβαια, γνωρίζει ότι η καθιέρωση της πραγματικής ισότητας είναι δύσκολη υπόθεση. Γι' αυτό και νουθετεί τους πολίτες: Αυτοί πρέπει: «Ν' ασπάζονται την ισονομία ως αιτίαν ομονοίας και φιλίας και να φεύγωσι την ανισότητα, ως πηγὴν έχθρας, διχονοίας, στάσεως, εις ένα λόγο ως καθαρὰν ἀδικίαν. Να διδαχθῶσιν οἱ μὲν πένητες, μήτε να φθονώσι, μήτε να κολακεύωσι τους πλουσίους, ὥστε να πωλώσιν εις αυτούς και αυτά της πατρίδος τα συμφέρο-

30. Κοραή, Προλεγ. εις Αριστ. Πολιτ., σελ. νγ', Βολίδου: Κοραή Σημ. εις Προσ. Πολιτ., Πρόλογος Φιλαρέτου, σελ. λ'.

να, αλλά να εργάζονται, αν αγαπώσι να μην κρέμονται από άλλον κανένα, παρά από τους νόμους της πατρίδος των».³¹ Ο Α.Κ. θεωρεί ότι η κοινωνική ισότητα είναι στενά συνδεδεμένη με την προσωπική ελευθερία. Και τούτο διότι, κατά την άποψή του, η ελευθερία συντελεί στην ευδαιμονία των εθνών και στην αρετή, η οποία γεννά την μητέρα της φιλότητας, δηλαδή την ισότητα. Κατά τον Α.Κ. αυτή η έννοια της ελευθερίας δεν περιορίζεται μόνο στην νομικά κατοχυρωμένη δυνατότητα του πολίτη να εκφράζεται και να πράττει κατά βούληση, εφόσον τηρεί τους νόμους και δεν περιορίζει τα δικαιώματα των άλλων. Η πραγματική ελευθερία, κατά τον Α.Κ., είναι, πλην άλλων, και ένα αγαθό το οποίο τρέφει η παιδεία και η αρετή, καθώς ακοίμητος και πλέον αποτελεσματικός φρουρός της είναι ο ίδιος ο ελεύθερος πολίτης. Και αυτό το πιστεύει διότι, μας λέει, πως «όταν ο πολίτης έχει όσην η κατάστασίς του συγχωρεί παιδείαν, ούτε με δόλον, ούτε με βίαν κανείς δεν ημπορεί να του αρπάξη την ελευθερίαν του».³² Ο Α.Κ. ως πραγματικός φίλος της ελευθερίας είναι, κατά συνέπεια, και ένθερμος υποστηρικτής της ελευθεροτυπίας. «Διότι, όστις φοβείται την λαμπάδα της τυπογραφίας πράσσει, ή μελετά να πράξη, οποία πράσσουν οι δούλοι, ή γουν έργα του σκότους».³³ Ο Α.Κ. εξιστορεί λεπτομερώς τα αγαθά της ελευθεροτυπίας και της μέσω αυτής διάδοσης των ιδεών. Προβάλλει τα μεγάλα αγαθά της ελεύθερης διάδοσης μέσω του τύπου, όπως η βοήθεια στην ανύψωση του μορφωτικού επιπέδου του λαού, η κριτική απέναντι στην αυθαίρετη εξουσία, η αναβάθμιση της δημοκρατίας και ο δημόσιος έλεγχος. Ο διακαής αυτός πόθος του Α.Κ. για την διάδοση των ιδεών μέσω των εντύπων αποτυπώνεται ευκρινώς σε μία επιστολή του προς τον Βάμβα, όπου του εκφράζει το παράπονό του: «Ω, πόσον με πλήγωσες φίλε» γράφει στον Βάμβα, «λέγων ότι δεν απεκτήσατε ακόμα τυπογραφίαν! Οπόταν επρόσμενα να λάβω τι αυτόθεν με αυτήν την χαρμόσυνη επιγραφήν: εκ της εν Χίω τυπογραφίας».³⁴ Ένα άλλο ατομικό δικαίωμα στο οποίο πραγματικά αποδίδει τη μέγιστη σημασία ο Α.Κ. είναι το δικαίωμα στη μόρφωση και στην παιδεία. Η έλλειψη της παιδείας, κατ' αυτόν, όχι μόνο δημιουργεί στρατιές αμόρφωτων αλλά και εν δυνάμει δούλων, χωρίς πολιτική και κριτική άποψη υπηκόων. Έτσι θεωρεί αδιαπραγμάτευτη την υποχρεωτικότητα της εκπαίδευσης, υποστηρίζοντας ότι «οι κοσμικοί άνδρες και γυναίκες, πάσης τάξεως και καταστάσεως άνθρωποι, πρέπει να υποχρεώνονται με ποινήν ατιμίας να διδάσκωσι τα τέκνα των». Εννοώντας πλήρως όσα αναφέρει για τη σημασία της παιδείας και αντιμετωπίζοντάς την ως κοινωνικό δικαίωμα και δημόσιο αγαθό, ο Α.Κ. προτείνει την λειτουργία σχολείων με δημόσια έξοδα ή με κοινή συνεισφορά, προκειμένου να καταστεί δυνατή η φοίτηση των οικονομικά αδύνατων και των κοινωνικά περιθωριοποιημένων. «Η πατρίς», γράφει, «δεν πρέπει να γίνεται μήτηρ των αρχοντοπούλων και μητριά των φτωχοπούλων. Του πτωχού το τέκνον είναι γνήσιον γέννημα της πατρίδος, καθώς και το τέκνον του πλουσιωπάτου».³⁵

31. Κοραή: Προλεγ. εις Ξενοφ. Απομν., σελ. μθ'.

32. Βολίδου: Κοραή Σημειώσεις εις Προσωρ. Πολιτ., σελ. 57.

33. Κοραή: Διάλ. Λαοσθ.-Χαριλ., σελ. 18.

34. Μάμουκα-Δαμαλά: Κοραή, Τα μετά Θάνατον, Τομ. Δ', σελ. 657.

35. Κοραή, Επιστολή προς Συμυρναίους, σελ. 15.

Πέραν αυτών, ο Α.Κ. με ένα φωτισμένο για την εποχή του τρόπο τονίζει τη σημασία των δημοσίων αγαθών, όπως είναι η ανάπτυξη των τεχνών και των επιστημών, για τις οποίες θεωρεί ότι πρέπει να τύχουν κρατικής προστασίας γιατί στο βαθμό που θεμελιώνουν την ευδαιμονία του ατόμου, συμβάλλουν και στην ευδαιμονία του συνόλου.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι ο Α.Κ. ήταν για την εποχή του ένας ένθερμος φιλελεύθερος, με προσήλωση στις αρχές της δημοκρατίας, της ειρήνης και της ισονομίας, αξίες και αρχές που αποτελούν τα θεμέλια του σύγχρονου νομικού πολιτισμού. Ίσως αξίζει εδώ προς το τέλος και σαν σύνοψη της πολιτικής φιλοσοφίας του Α.Κ. να παραθέσουμε την άποψή του για τις βασικές αρχές, που πρέπει να διέπουν το θεμελιώδη νόμο ενός κράτους. «Το Πολιτικόν Σύνταγμα», μας λέει ο Α.Κ. «ως σύνδεσμος πολιτών, χρεωστεί να πνήη απ' αρχής ως τέλος ομόνοιαν, ισονομίαν, ειρήνην και ν' αποφεύγη ό,τι ερεθίζει τα πάθη, ό,τι δίδει υποψίαν υπεροχής ενός μέρους πολιτών υπέρ τους άλλους».

36. Κοραή, Λυκούργου Λόγος κατά Λεωκράτους, σελ. οε'.